

УДК: 811.512.154

Өскөнбаева М. С., аспирант
teku_oskonbaeva@mail.ru
Эл аралык Кувейт университети,
Кыргызстан

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖОЛУ ЖАНА АРАБ АРИБИ МЕНЕН ЖАЗЫЛГАН «БИЗДИН ТИЛ» ЭМГЕГИ ЖӨНҮНДӨ

Макалада кыргыз тил илимине эбегейсиз эмгектерди жасаган, өз өмүрүн кыргыз эли, жери үчүн арнаган окумуштуу, акын, тил илиминдеги туңгуч кызыл профессор, котормочу, алгачкы кыргыз тили окуу китептеринин авторлорунун бири, кандуу тоталитардык режимге дуушар болгон коомдук ишмер Касым Тыныстановдун өмүр баяны, илим-билим алган мекемелери, чыгармачылык изденүүлөрү, кыскартып айтканда, анын көркөм дүйнөсү, илимий эмгектери, ыр жыйнактары, коомдогу ишмердүүлүгү, аткарган кызматтары тууралуу сөз болот. Ошондой эле араб тилинен латын тилине өтүүдө, эл ичиндеги сабатсыздыкты жоюуда эли-жерин үчүн кылган зор эмгектери жана алгачкы эмгектеринин бири болгон, араб ариби менен жазылган «Биздин тил» эмгеги туурасында кыскача маалымат берилет.

Өзөктүү сөздөр: кыргыз тили, араб ариби, илим, билим, китеп, репрессия, жыйнак, грамматика, акын, тарых, ыр, адабият.

Осконбаева М. С., аспирант
teku_oskonbaeva@mail.ru
Международный Кувейтский университет,
Кыргызстан

О ТВОРЧЕСКОМ ПУТИ КАСЫМА ТЫНЫСТАНОВА И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИИ «БИЗДИН ТИЛ», НАПИСАННОМ АРАБСКОЙ ГРАФИКОЙ

В данной статье описывается жизнь и творчество поэта и ученого, переводчика, автора первых учебников кыргызского языка, внесшего неоценимый вклад в становление и развитие кыргызской письменности и языкознания, профессора и общественного деятеля, подвергнутого тоталитарному режиму, посвятившего свою жизнь и силы своему народу, Касыма Тыныстанова.

В статье рассматриваются биографические исследования, творческие искания, художественный мир поэта, поэтические сборники, научные труды и общественная деятельность, а также анализируется первая грамматика кыргызского языка «Биздин тил», (наш язык) которая стала одной из выдающихся трудов при переходе с арабской графики на латинский алфавит, затем с латинского — на русский.

Ключевые слова: кыргызский язык, арабская графика, наука, образование, книга, репрессия, сборник, грамматика, поэт, история, поэма, литература.

Oskonbaeva M. S., graduate student

meku_oskonbaeva@mail.ru
International Kubeit university, Kyrgyzstan

THE CREATIVE PATH OF KASYM TYNYSTANOV AND HIS WORK “BIZDIN TIL”, WRITTEN IN ARABIC GRAPHICS

This article describes the life and work of the poet and scientist, translator, author of the first textbooks of the Kyrgyz language, who made an invaluable contribution to the formation and development of Kyrgyz writing and linguistics, professor and public figure, subjected to a totalitarian system, who devoted his life and strength to his people, Kasym Tynystanov. The article deals with biographical studies, creative searches, the artistic world of the poet, poetry compilations, scientific works and social activities, and also analyzes the first grammar of the Kyrgyz language "Bizdin til" (Our Language), which became one of the outstanding works in the transition from Arabic graphics to the Latin alphabet, then from Latin to Russian language.

Key words: *Kyrgyz language, Arabic graphics, science, education, book, repression, compilation, grammar, poet, history, poem, copy, literature.*

Аз жашаса да, саз жашаган, кыргыз тил илиминин пайдубалын түптөгөн, улуттун маданиятына жаңы реформаларды жасаган, тил илимине опол тоодой эмгек калтырган туңгуч кызыл профессор, акын, прозаик, драматург, котормочу Касым Тыныстанов 1901-жылы кереметтүү Ысык-Көл жергесиндеги Чырпыкты кыштагында карапайым үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Жаштайынан тамга таанып, окуганды атасынан үйрөнүп, айылдык мектепте окуган соң, Сазановкадагы (азыркы Ананьево) өзбек мектебинен улантат. 12 жашка чыкканда, тагыраагы, 1914-1916-жылдары Пржевальск шаарындагы орус-тузем мектебинен окуйт [5]. Ошентип, болочок акын 1916-жылы кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуялардын бири болгон улуттук-боштондук көтөрүлүштө падышалык бийликке каршы чыккан эл менен кошо ак кар, көк муз басып, ашуу ашып, өлгөндөн калган эл менен кошо кытай жергесине качып барат. Ал эми кытайлык маалыматтар боюнча, Жети-Суу областынан Кытайга 332 миң адам качып барып, 200 миңге жакын кыргыздар өлүп, Түндүк Кыргызстандын калкы 41,4 процентке азайган [8]. Кайра 1918-жылдары кайтып келет. Билимин андан ары жогорулатууну көздөп, алгач 1919-жылы Алма-Атага, андан соң Ташкентке барып, Казак-Кыргыз институтуна окууга кирип, 1924-жылы ийгиликтүү бүтүрүп чыгат. Акыныбыз өзү жөндөмдүү, табиятынан көп кырдуу, ойчул, эмгекчил, зирек, чыгармачыл, жаратман болгондугунан, коомдук-маданий иштерге активдүү аралашып, ошол кездеги Ташкент жана Алма-Ата шаарындагы казак тилинде чыгып турган «Ак жол», «Учкун», «Тилчи» «Өрүш» аттуу газеталарга ырларын жарыялап келген. Алгачкы ырларынын биринде туулуп өскөн Ысык-Көлдү сагынуу менен:

Кайдасың, кең Ысык-Көл, тууган жерим,

Киндигим кесип, кирим жууган жерим.

Керген жан саулетинди сагынады,

Жайкалган сен Каракол алтын жерим, -

деп жазган [1]. Баштапкы ырларын казак тилинде жаратып келгенинин себеби – окууну казак тилинде окугандыгы. 1920-1921-жылдары он эки ыр жаратса, 1922-1924-жылдар аралыгы он сегиз ыры менен «Жаңыл Мырза» аттуу поэмасы Москва шаарындагы СССР элдеринин Борбордук басмаканасынан «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат менен басып чыккан [3].

Ал эми К. Тыныстановдун мекенибизге кылган кызматы, чыгармачылыгы туурасында сөз кылсак, жогоруда атап өткөн Ташкенттеги Казак-Кыргыз агартуу институтун 1924-жылы ийгиликтүү бүтүрүп, Кара-Кыргыз илимий комиссиясы тарабынан Каракол шаарындагы кыргыз улутундагы мугалимдерге педагогикалык курста жалпы билим берүүчү сабактар боюнча лектор катары жиберилет. Ошондой эле Коммунистик партиянын катарына мүчөлүккө өтүп, 1925-1926-жылдары Кыргыз автономиялуу областынын Академиялык борборунун катчысы, көп өтпөй төрагалык кызматты аркалап, ошол эле жылдын июль-октябрь айларында «Эркин-Тоо» газетасынын жооптуу редактору, ал эми 1927-1930-жылдары Кыргыз АССР инин Эл агартуу комиссары, андан соң 1928-жылдан тарта «Жаңы маданият жолунда» журналынын жооптуу редакторлук кызматын аркалап, 1931-1937-жылдары Кыргыз маданият курулушу институтунда илимий кызматкер катары иш алып барып, ошо эле жылдары Кыргыз педагогикалык институтунда окутуучу болуп эмгектенген [6]. Акыныбыздын калемине таандык чыгармаларына токтоло турган болсок, «Жаштарга», «Булбулга», «Калемге», «Жаз» «Таң» ж. б. ырлары менен тил илими жана билим берүү жаатында «Окуу китеби», «Эне тилибиз», «Кыргыз тилинин морфологиясы», «Кыргыз тилинин синтаксиси» жана ошондой эле орус тилинен кыргыз тилине партиялык гимнди, орус адабиятчысы И. А. Крыловдун «Ийнелик менен кумурскасын» жана «Өзгөрүш ырларын» («Песни революции») которуп, өзүнчө китепче кылып Пишпек шаарында бастырып чыгарган [3]. Ошону менен бирге поэзияда, котормодо, драматургияда, прозада да, жогоруда белгилегендей, көп кырдуу, кайталангыс жаратман экенин далилдеп турат. Анткени илим менен чыгармачылыкты кошо ала жүргөн. Андагы баса белгилеп кете турган сапат – атуулдук, улуттук намыстуулук, мекенчилдик сезиминин бекемдиги. Кыргыз тил илиминин башатында турган инсан кыргыз жазуусун араб тамагасынан латын тамгасына көчүрүүдө биринчилерден болуп зор эмгектерди жасаган. Элдин сабатсыздыгын жоюуда, маданияттын тез көтөрүлүшүнө жана типографияда арип терүүдө араб тамгасынан латын тамгасы кыйла, тагыраагы, төрт эсе жеңилдик кылары

жөнүндө мугалимдердин съезддеринде, республикалык түрдүү кеңешмелерде докладдарды үзгүлтүксүз жасап турган [5].

Араб ариби жана латын алфавити туурасында XX кылымдагы көрүнүктүү тилчи, окумуштуу, профессор Карбоз Дыйканов өз эмгегинде мындай деп изилдеп келген: «Реформаланган араб алфавитин эл жаңыдан үйрөнүп баштаганда, Тюркологиялык биринчи съезд түрк калкына латын алфавитин сунуш кылды. Латын алфавити түрк тилдеринин фонетикасына туура келтирилген жакшы алфавит болуп чыкты. Бирок анын жакшы жактары, орфографиясынын эне тилге жакындыгы отузунчу жылдагы репрессия жылындагы айрым адамдардын купулуна толбосо керек. Эл латын алфавитин жаңыдан үйрөнүп, ой-пикирин кенен жаза баштаганда, орус алфавитине өткөзүү проблемасы ойлоп чыгарылды. Бир адамдын сабатын ачууда 5-6 жыл керек кылынса, жалпы элдин сабатын көтөрүү үчүн 10-15 жыл аздык кылат. Совет мезгилинде түрки элдери үч мертебе жазуусун өзгөртүп, үч мертебе сабатсыз болушту» [4]. 11-кылымдан 1928-жылдарга чейин колдонулуп келген араб алфавитинин курамына ошол жылдары кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык айрым тамгалар (э, ү) кошумчаланып, кээ бир ашыкча тамгалар чыгарылган. Анткени кыргыз тилинин өсүшүнө, өнүгүшүнө, тыбыштык системасына туура келбейт деп, кемчиликтерин, ошону менен бирге жакшы жактарын да төмөндөгүдөй жазып келишкен: «Араб жазуусунда кат оңдон солго карай жазылат жана жазууда ташымалдоого болбойт, зарыл болгондо ошол сөздү акыркы тамгаларын жогоруга чыгарып үстүнө жазып коюшат. Эгерде сөздөн кийин экинчи сөздү жазууга саптан азыраак орун калса, ал орундун бош калбастыгы үчүн, ал жерге жаңы сөз жазылбастан, сөздүн акыркы тамгасы созулуп жазылат» [7]. Дал ушул сымал араб арибинин жеңил жана ылайык жактарын, үйрөнүүдөгү айырмасын, жогоруда атагандай, тарыхчы, тилчи профессор К. Дыйканов төмөндөгүдөй өз изилдөөлөрүндө мындай деген: «Тамгалардын солдон оңго карай жазылышы жол боюндагы жазылган ураан, чакырык, рекламаларды жүрүп бара жатып, баштан аяк окуп кете берүүгө тоскоолдук кылбайт, сөздөгү тамгалар текши кошулбай, кээде үзүлүп кыска жазылышы таманды жерге сүрүп баскандан көрө аттап-буттап жүргөн жеңил дегендей, колду талытпай сергек жазылат. Тамгалар бири-бирине кошулганда, анын элементи калып, көлөм жагы кыскартылат. Бул болсо жазуу темпин ылдамдатууга негизделген» [4].

XX кылымдын 20-жылдарында кыргыз элинин сабатын ачуу боюнча кыргыз тили окуу китептеринин көп бөлүгүн улуу инсан, залкар окумуштуу Касым Тыныстанов иштеп чыкканын тарых барактары ырастап турат. Ошол учур гана эле эмес, бүгүнкү күн үчүн да кадимкидей кызмат аткара турган эбегейсиз эмгектерди жаратып кеткен. Себеби анын

чыгармаларынын көпчүлүгү жогорку көркөм деңгээлде болушу, сөз каражаттарын орду менен пайдаланылышы бүгүнкү күндө да окурмандарды кайдыгер калтырбай келет. Дал ошол эмгектеринин айрымдары – араб ариби менен жазылган «Биздин тил», «Окуу жазуу бил» китептери – туурасында сөз кылмакчыбыз.

Бул эмгектер, тактап айтканда, алгачкы төрт окуу китеби 2001-жылы «Кыргызстан-Сорос» фондунун каржылоосу алдында «Алгачкы эмгектер» деген ат менен 1000 нускада жарык көргөн. Анда алгачкы эмгектердин түп нускасындагы (араб, латын) ариби жана азыркы күндө колдонулуп жаткан кириллицада, тагыраагы, эки вариантта эч өзгөртүүсүз (фотокопия) түрүндө берилген. Кыргыз тил илиминин башаты болгон бул эмгектер, нормативдик грамматикасы кенен, карапайым калк ичиндеги сабатсыздыкты жоюуга арналган «Биздин тил» кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп деп эсептелинет. 1927-жылы Ташкенттен араб алфавити менен жарык көргөн.

Азыркы жазууга оодарылып, бул басылышында кыргыз тилинин ошол кездердеги абалы жана орфографиясы сакталды. Ошондуктан сөз башында да, сөз ортосунда да, сөз аягында да «е» тамгасы колдонулду [2]. Бул эмгекте сөз, сүйлөм, тыныш, муун, тыбыш, тыбыштардын бөлүнүштөрү, өзгөрүшү, сөз мүчөлөрү, көп курандылуу, кош курандылуу сөздөр ж. б. кыргыз тил илиминин грамматикасы, тиешелүү эрежелери, мисалдары, суроолору менен берилген, ошондой эле тыбыш тамгаларды өз алдынча тургандыгы боюнча үйрөтүүнү сунуш кылбастан, алардын сөз тизмегиндеги ордун, мааниси менен кошо окууга ылайыкташтырган, жалпак тил менен айтканда, түшүнүктүү, жеткиликтүү, негиздери бекем сакталган десек, жаңылышпайбыз. Бүгүнкү күнгө чейин тамга таанытуу, окууга үйрөтүүдө, сүйлөм түзүүдө активдүү түрдө колдонулууда.

Ал эми «Окуу-жазуу бил» китеби туурасында илим изилдөөчүлөр, илимий макалаларында мындай деп жазып келишкен: «Окуу китебинин алиппеден кийинки бөлүгүнө камтылган материалдарды, алардын жайгашуусун карап туруп, алар өзүнчө эле бир маалымат булак деп айтууга болот. Мында өлкөнүн саясий абалы, экономикасы, турмуш-тиричилигинен тартып, чен өлчөмдөр (узундук, салмак, көлөм ж. б.), атүгүл, ден соолукка да тиешелүү материалдар бар. Кайсы гана сабакты окутпайлы, анда негизги үч максат: билим берүү, таалим-тарбия берүү жана өнүктүрүү максаты бар экендиги белгилүү. Касым Тыныстановдо бул үч максат айкалышта, байланышта берилгендигин көрүүгө болот» [10].

Ошентип, бул окуу китептери азыркы учурдагы жаш балдарды окутуудагы «Алиппе» же «Эне тили» сыяктуу жаш курактагылар үчүн түзүлгөн эмес, деги эле сабат ачуучу, күнүмдүк сүйлөшүүдө, пикир алышууда туура сүйлөө, туура жазуу эрежелерин үйрөтүүчү, турмуш-

тиричиликке байланышкан маалыматтарды, таалим-тарбия, макал-ылакап, акыл-насаат жана өз калемине таандык ыр жыйнактары менен жазылган маалымат булак деп айтууга болот. Эмесе, «Жаз» аттуу ыр саптарына көңүл бөлсөк:

Ак кепинден кутулуп,
Жер гүлдөдү, жайнады.
Оргуп, мөңкүп, кутуруп,
Суу каптады сай-сайды./
Чымын, чиркей чеендеги
Учуп чыкты ызылдап.
Баарында жаз эмгеги,
Ишке кирди быжылдап./
Арык-торук кыштагы,
Араң чыккан кылтылдап.
Даакы жүнүн таштады,
Даң салышып жылтылдап. («Касым ырлар жыйнагы»)
Кызматтар:

- 1) Ырдын ар жолу ече муундан куралган экен, тапкыла.
- 2) Ырдын ар жолунда ечеден сөз бар экен, ажыраткыла.
- 3) Ар сөздү муунга бөлгүлө, муун араларына сызыкча койгула.
- 4) Ар муундун ичинде ечеден тыбыш бар экен, тапкыла.
- 5) Китептерден башка ырларды жазгыла. Муундарын ажыраткыла.

Кагазыңардын четине батпай калган көп муундуу сөз болсо, ташымал менен батпай калган муундарды кагаздын башкы жолуна чыгаргыла [2].

Берилген ыр жыйнакта автору «Кызматтар» деп атоо менен, муундарды, тыбыштарды бышыктоо иретинде талдоо жүргүзүүнү окурмандардан талап кылган.

Кыргыз эли үчүн зор эмгектерди жаратып келген биринчи кыргыз профессору, лингвистикалык окуу китептердин автору Касым Тыныстанов 1931-жылдын 1-августуна караган түнү эл душманы катары үйүнөн кармалып, камакка алынган. РСФСРдин Кылмыш кодексинин 58-2, 58-7, 58-8, 58-11 пункттарынын негизинде күнөөлүү деп табылып, РСФСРдин УПКсынын 319- жана 320-статьяларын жетекчиликке алуу менен, СССР жогорку сотунун Аскердик коллегиясы 1938-жылы Касым Тыныстановду эң жогорку кылмыш жазасына – атууга – өкүм кылган. Өкүм ноябрь айынын бешинен алтысына караган түнү аткарылган. Анын үй-бүлөсү 1948-жылы гана билген [5].

«Эл душманы», «улутчул», «туранчыл» деген кур жалаа менен 37 жаш курагында ак жеринен кандуу жазалоодон арыла албай, атууга кеткен. Өмүрүнүн аяккы мүнөттөрүн Кыргыз эл жазуучусу Көчкөн Сактанов тарыхый чындыкты, анын ичинде репрессияны камтыган китептеринин

биринде мындайча баяндайт: «Өлүмдөн ким коркпойт? Тирүү пенде бүт эле коркот, бирок бу коркунучту Касым акылы менен жеңип турду, «Баштагы бир өлүмдү татыктуу тос. Дабдырап калба. Э, кудай, аягына чейин мага күч бер!». Касым сыртка чыкты. Өлүм жакындаган сайын өмүрдүн ушунчалык кымбат экенин ашкере сезе баштады. Өтүп аткан ар бир мүнөтү ар бир жылга татып аткансыды. Эгер тагдыр жазып-тайып ага дагы бир күн өмүр буюрса, кудай ага жүз жыл өмүр ыйгаргандай эле ыраазы болор эле. «Мынтыктар удаа атылды, Касым маңдайынын ысый түшкөнүн гана сезбесе, башка эч нерсе сезбеди. Эки кашынын ортосундагы октун ойоктой орду саамга кубара түшүп, анан шүүшүндөгөн кан чыга келди» [11].

Жыйынтыктап айтканда, Касым Тыныстановдун эли-жери үчүн кызматы, тил илиминде биринин артынан бирин жаратып келген эмгектери бааланып, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз журтчулугу тарабынан элеси эскерилип, жаш муундар үчүн окуу жайларда, билим берүү мекемелеринде окутулуп, илим изилдөөчүлөр тарабынан иштери улантылып, ал тургай, жазуучулардын, акындардын жана поэзия дүйнөсүнө жаңыдан кадам таштап жаткан жаш калемгерлердин чыгармаларында да даңкталып келе жатат:

«Эл душманы» деген айып илинип,
Эзилди го ак жеринен ийилип.
Элге кылган эсепсиз мээнеттери,
Эки күндө жокко чыгып, чийилип. /
Аякка тээп, жолун тороп чалышты,
Албарс канжар далыдан ары сайышты.
Ак экенин айтса болбой чыркырап,
Абийирсиздер актан кара табышты. /
Суулар агып өзүң чапкан арыкта,
Кылган ишиң эч өчпөгөн тарых да.
Мээнетиндин акталган акыбети,
Мекениңдин бүгүнкүсү жарык да. /
Далай мезгил өтсө деле, жыл жылса,
Нуруң өчпөйт жаркыраган жылдызча.
Касым атың кылымдар жашай берет,
Кыргыз сүйлөп, ырдап турса кыргызча [9].

Чындыгында, бизге жеткен улуу мурасты окуп, изилдеп жана аны менен сыймыктануу ар бир атуулдун милдети десек, жаңылышпасак керек. Анткени анын атак-даңкы түбөлүк болуп, муундан-муунга сакталып, коомчулукта жашай бермекчи.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. VI том. А. Акматалиевдин жалпы ред. Астында. -Бишкек, 2012. - 684 б.
2. Касым Тыныстан уулу Алгачкы эмгектер. -Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 2001. - 372 б.
3. Касым Тыныстанов Адабий чыгармалар. -Бишкек: Адабият, 1991. - 192 б.
4. Дыйканов К., Дыйканова Ч. Араб жазуусун өз алдынча үйрөнүү. - Фрунзе, 1989.
5. Кыргыздар. VII том. Түзгөн: К. Жусупов. -Бишкек: Учкун, 2004. - 536 б.
6. Кыдырманбетова А. Карачев Сыдык, Тыныстанов Касым, Көкөнов Шарип, Кененсариев Бөрүбай, Калпаков Байсерке. I том. -Бишкек: “Иман-афест”, 2015. - 448 б.
7. Мусабоева З. М. Араб жазуусу : окуу-методикалык курал. -Фрунзе, 1986. - 116 б.
8. Осмонов Ө. Ж., Асанканов А. А. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) : Окуу китеби. Оңд. толук. 2-бас. - Бишкек, 2003. - 564 б.
9. Өскөнбаев А. С. Бермет шоокумдар. -Каракол: ҮМУ, 2022. - 56 б.
10. Өмүралиев С. Касым Тыныстановдун алгачкы окуу китептеринде колдонулган дидактикалык принциптер : илимий макалалар жыйнагы. -Бишкек, 2003. – 357 б.
11. Сактанов К. Маркумдар үнү. Роман: 2-бас. - Бишкек: Шам, 2019. - 565 б.